

УДК 347.759

Федосєєва Т. Р. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузових правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», м. Київ

ГАРАНТУВАННЯ ВКЛАДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Досліджено особливості процедури гарантування вкладів фізичних осіб. Проаналізовано проблеми правового врегулювання та правозастосування у сфері реалізації прав вкладників на відшкодування гарантованої суми коштів за вкладом. Розглянуто питання нікчемності правочину (договору) банківського вкладу. Вивчено судову практику, відмінності в застосуванні судами норм Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», а також зарубіжний досвід у цій сфері.

Ключові слова: вкладник, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, нікчемний правочин, гарантування вкладу, договір банківського вкладу.

Система гарантування вкладів фізичних осіб має на меті забезпечити захист прав і законних інтересів вкладників банків, зміцнення довіри до банківської системи України, стимулювати залучення коштів у неї, підвищити ефективність процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку та ліквідації банків. Зазначене ґрунтується на положеннях ч. 2 ст. 1 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (Закон) [1]. На досягнення цієї мети має бути спрямована діяльність Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (Фонд), уповноваженої особи Фонду й інших учасників процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку, їх ліквідації.

Однак ефективність наявної процедури гарантування вкладів фізичних осіб не досягла належного рівня, про що свідчать судова практика, наукові публікації з аналізованої теми. Ця проблематика актуалізувалася у зв'язку зі збільшенням кількості банків, щодо яких розпочато процедуру неплатоспроможності, а також після звернення до Конституційного Суду України Верховного Суду

України з конституційним поданням від 8 липня 2015 року № 201-2157/0/8-15 [2].

Питання відшкодування коштів вкладникам за договорами банківського вкладу та банківського рахунку, діяльності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб досліджували в різних аспектах такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: С. С. Алексєєв, Д. М. Бахрах, Я. О. Берназюк, М. І. Брагинський, Л. К. Воронова, Л. І. Василенко, В. В. Копєйчиков, М. П. Кучерявенко, Т. В. Мазур, Д. І. Мейєр, А. А. Нечай, О. П. Орлюк, Ю. В. Пасічник, П. С. Пацурківський, О. Ф. Скакун, О. П. Шебанов та ін.

Мета цієї статті – виявити і проаналізувати проблеми правового врегулювання та правозастосування у сфері реалізації прав вкладників на відшкодування гарантованої суми коштів за вкладом.

На належне функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб безпосередньо впливає вповноважена особа Фонду (кілька вповноважених осіб Фонду), яку визначає виконавча дирекція Фонду в порядку, установленому законодавством у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Відповідно до ч. 3 ст. 47 Закону, усі або частину повноважень Фонду, визначених цим Законом, може бути делеговано одній або кільком уповноваженим особам Фонду, крім здійснення реалізації майна банку, який ліквідовують. У разі делегування повноважень кільком уповноваженим особам Фонд чітко визначає межі повноважень кожної з них. Здійснення повноважень органів управління банку може бути делеговано тільки одній уповноваженій особі.

Водночас це положення не узгоджується з положенням ч. 3 ст. 48 цього Закону, відповідно до якої повноваження Фонду, делеговані вповноваженій особі (уповноваженим особам), не містять винятку щодо здійснення реалізації майна банку, що ліквідовують, як це закріплено в ч. 3 ст. 47 цього Закону. Зазначене створює правову невизначеність обсягу повноважень уповноваженої особи Фонду, що може призводити до неоднакового правозастосування.

Мета статті не передбачає здійснення детального аналізу повноважень Фонду й уповноваженої особи Фонду під час процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку, їх ліквідації, увагу буде зосереджено на окремих питаннях врегулювання та захисту прав вкладників цих банків на відшкодування коштів за вкладами.

Вивчення положень Закону та рішень виконавчої дирекції Фонду, зокрема рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про затвердження Положення про порядок відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб коштів за вкладами» від 9 серпня 2012 року № 14 [3], рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про затвердження правил формування та ведення баз даних про вкладників» від 9 липня 2012 року № 3 [4], свідчить про те, що реалізація права вкладника на відшкодування коштів за вкладом безпосередньо залежить від дій уповноваженої особи, оскільки лише включення останнім вкладника до переліку вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладами, є обов'язковою підставою для включення цієї особи до загального реєстру вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладами за рахунок Фонду.

Проте немає правового механізму, за яким Фонд міг би в адміністративному порядку вчинити відповідні дії в разі бездіяльності чи неправомірності дій уповноваженої особи щодо невключення вкладника до цього переліку. Наявні норми, наприклад, ч. 5. ст. 34, ч. 8 ст. 35 Закону, є загальними, що не сприяє вирішенню аналізованого питання.

Критикуючи в конституційному поданні чинний механізм гарантування вкладів фізичних осіб, Верховний Суд України зазначає, що за його дотримання особам, сума вкладів яких перевищує 200 тис. грн, а також за вкладами, строк дії банківського договору яких не закінчився до запровадження тимчасової адміністрації, кошти повертають лише після здійснення заходів щодо виведення неплатоспроможного банку з ринку, що обмежує (або якщо звернулася юридична особа – навіть скасовує) їх права, оскільки право приватної власності на вклад де-юре зберігається, проте де-факто проведені Фондом процедури можуть бути неефективними, а кошти так і не повернуть.

Верховний Суд України в конституційному поданні зауважує, що дотримання прав вкладників банків передусім виявляється в поверненні всієї суми вкладу та процентів на неї або доходів у іншій формі на умовах і в порядку, установлених договором банківського вкладу. У разі визнання банку неплатоспроможним гарантією забезпечення прав вкладників є етапне відшкодування суми за вкладом: 1) суми вкладу в розмірі, що не перевищує гарантовану Фондом суму; 2) у частині, що перевищує суму, виплачену Фондом.

Водночас за браку коштів після здійснення Фондом повноважень, передбачених розділами VII та VIII Закону, особи, які мали вклад у банку в сумі, що перевищувала 200 тис. грн, його не отримують, як і проценти за вкладами, що є позбавленням їх права власності на частку власного майна, яким є вклад.

У випадках, коли особа уклала строковий договір банківського вкладу і строк його дії не закінчився на момент уведення тимчасової адміністрації, під час її дії Фонд кошти вкладнику не виплачує згідно з п. 1 ч. 5 ст. 36 Закону, що на практиці призводить до протиправного позбавлення права власності особи на майно у вигляді втрати вкладу загалом [2].

Потребує аналізу проблема неоднозначності врегулювання питання нікчемності правочинів (договорів) банківського вкладу. Відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», перевірки на предмет нікчемності підлягають правочини (договори) з підстав, визначених ч. 3 цієї статті, учинені (укладені) банком протягом одного року до дня запровадження тимчасової адміністрації банку.

Порядок виявлення нікчемних договорів, а також дій Фонду в разі їх виявлення визначають нормативно-правові акти Фонду. Зокрема, це рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про затвердження Порядку виявлення правочинів (у тому числі договорів), що є нікчемними, а також дій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у разі їх виявлення» (Порядок) від 26 травня 2016 року № 826 [5].

Цей Порядок розроблено для виявлення нікчемних правочинів (серед яких договори) уповноваженою особою Фонду, якій делеговано відповідні повноваження Фонду, й установлення механізму, послідовності дій і критеріїв обмеження здійснення неплатоспроможним банком банківських операцій. Зазначена мета загалом узгоджується з положеннями ч. 3 ст. 38 Закону. Фактично ж цей Порядок визначає процедуру перевірки правочинів, установлення їх нікчемності та відповідних наслідків. Низка положень Порядку, на наш погляд, є досить спірними.

Зокрема, відповідно до п. 5 розділу II цього Порядку, перевірку правочинів (договорів) на предмет нікчемності проводить Комісія в період здійснення Фондом тимчасової адміністрації банку. У разі необхідності проведення перевірки протягом процедури ліквідації банку її необхідно завершити не пізніше ніж за шість місяців з дня початку процедури ліквідації.

За рішенням виконавчої дирекції Фонду перевірку може бути продовжено, проте не довше ніж на шість місяців.

Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону, протягом дії тимчасової адміністрації Фонд зобов'язаний забезпечити перевірку правочинів (зокрема договорів), учинених (укладених) банком протягом одного року до дня запровадження тимчасової адміністрації банку, на предмет виявлення правочинів (зокрема договорів), що є нікчемними з підстав, визначених ч. 3 цієї статті.

Таким чином, Фонд своїм Рішенням вийшов за межі, установлені Законом для перевірки нікчемності правочинів. Однак слід урахувувати, що повідомити про нікчемність і вчинити дії щодо застосування наслідків нікчемності Фонд має право, згідно із ч. 4 цієї статті, як протягом дії тимчасової адміністрації, так і протягом процедури ліквідації.

Можливість на розсуд Фонду відкладати вирішення питання віднесення правочину до нікчемних і під час процедури ліквідації є додатковим фактором, який підвищує ризик порушення прав вкладника на відшкодування коштів за вкладом. Адже відповідно до ч. 7 ст. 26 Закону Фонд завершує виплату гарантованих сум відшкодування коштів за вкладами в день подання документів для внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб запису про ліквідацію банку як юридичної особи.

Згідно з п. 9 Порядку рішення про зняття обмежень на здійснення неплатоспроможним банком операцій за правочином (договором), щодо якого було встановлено нікчемність, приймає Фонд за наслідками здійснення уповноваженою особою Фонду перевірки документів, пов'язаних із вчиненням правочинів (укладенням договорів), або на підставі рішення суду про визнання правочину (договору) дійсним, яке набрало законної сили.

Відповідно до ч. 2 ст. 215 Цивільного кодексу (ЦК) України, недійсним є правочин, якщо його недійсність установлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі суд не вимагає визнання цього правочину недійсним.

У випадках, установлених цим Кодексом, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним.

Зокрема, у ч. 3 ст. 38 Закону визначено, з яких підстав правочини (серед яких і договори) неплатоспроможного банку є нікчемними. Однак лише ЦК України встановлює випадки, коли нікчемний правочин може бути визнано дійсним (наприклад, ст. 219–221 ЦК України). Тобто недостатньо обґрунтованим є

застосування передбаченого п. 9 розділу II Порядку такого способу захисту, як визнання правочину (договору) дійсним у разі визначення його недійсним на підставі ст. 38 Закону.

Власне процедура встановлення нікчемності правочину в позасудовому порядку, визначена на підзаконному рівні, є сумнівною щодо гарантій прав власника на вклад. Відповідно до ч. 1 ст. 204 ЦК України, правочин є правомірним, якщо його недійсність безпосередньо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Згідно з ч. 2 ст. 321 ЦК України, особу може бути позбавлено права власності або обмежено в його здійсненні лише у випадках і порядку, установлених законом.

Недосконалість правового врегулювання відносин, пов'язаних із гарантуванням вкладів, брак ефективного механізму позасудового врегулювання питання щодо включення до переліку вкладників зумовлює потребу вкладника для захисту свого права на вклад обирати судові способи захисту. Однак і в цьому разі постають проблеми реалізації права на захист.

Зокрема, у сфері вирішення спорів щодо відшкодування коштів за банківським вкладом сформувалася різна судова практика. Про неоднакове застосування судами норм Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» зазначає і Верховний Суд України (наприклад, постанова Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 20 січня 2016 року у справі № 6-2001цс15) [6].

Судова палата в адміністративних справах Верховного Суду України у своїй постанові від 15 червня 2016 року № 21-286а16 зауважує, що Колегія суддів Судової палати в адміністративних справах і Судової палати в господарських справах Верховного Суду України на спільному засіданні вже вирішувала питання про усунення розбіжностей у застосуванні судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у спорі цієї категорії. У постанові від 16 лютого 2016 року (справа № 21-4846а15) зазначено, що на підставі системного аналізу ч. 3 ст. 2 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року № 2343-XII, ст. 1 Закону України «Про банки та банківську діяльність» від 7 грудня 2000 року № 2121-III, п. 6 ст. 2 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23 лютого 2012 року № 4452-VI і враховуючи положення ст. 12 Господарського процесуального кодексу України, можна дійти

висновку, що на спори, які виникають на стадії ліквідації (банкрутства) банку, не поширюється юрисдикція адміністративних судів.

В абзаці другому ч. 2 ст. 215 ЦК України передбачено, що у випадках, установлених ЦК України, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним. Установивши, що банк знаходиться в процедурі ліквідації у зв'язку з визнанням його неплатоспроможним, колегія суддів постановила, що спір, який виник між сторонами, слід розглядати за правилами господарського судочинства [7].

Водночас у справі № 21-286а16 досліджено питання визнання протиправними дій (рішення) уповноваженої особи Фонду щодо визнання договору банківського вкладу (депозиту) й операцій з унесення та перерахування грошових коштів за рахунком, відкритим на виконання зазначеного договору, нікчемними правочинами, невключення позивача до переліку вкладників і зобов'язання вповноваженої особи Фонду включити його до цього переліку.

У справі № 21-4846а15 проаналізовано застосування норм матеріального права у справах за позовами [8] управлінь Пенсійного фонду України до вповноваженої особи Фонду про визнання протиправними дій і зобов'язання вповноваженої особи Фонду визнати та включити до реєстру вимог кредиторів грошові вимоги управлінь Пенсійного фонду України.

У цих справах правовідносини є неоднорідними попри врегульованість їх нормами Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб». У справі № 21-286а16 спірні відносини виникли щодо права фізичної особи на гарантоване відшкодування вкладу та включення її до переліку вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладами за рахунок Фонду, а у справі № 21-4846а15 – щодо визнання грошової вимоги та включення до реєстру акцептованих вимог кредиторів грошових вимог управління Пенсійного фонду.

У будь-якому разі сформований і у справі № 21-4846а15 правовий висновок є спірним, невинновано широко сформований щодо предмета його дослідження, що дає підстави використовувати його також й до відносин, які різняться з аналізованими під час прийняття рішення в цій справі. Підтвердженням цього є сформована на його підставі Судовою палатою в адміністративних справах Верховного Суду України позиція у справі № 21-286а16.

Різноманітність, які виникають щодо підвідомчості спорів, пов'язаних із відшкодуванням гарантованої суми вкладу, необхідно усунути, недопустимим є формування судової практики, яка не узгоджується з нормами Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України.

Потребує вдосконалення механізм реалізації права на вклад у разі неплатоспроможності банку, його ліквідації, а також взаємодії вповноважених органів й осіб для забезпечення захисту прав вкладників. Система гарантування вкладів в Україні, безумовно, потребує критичного перегляду, попри те, що системні зміни до законодавства в цій сфері внесено. На цьому акцентували увагу й науковці, наприклад Т. В. Мазур [9]. Зазначене впливає і з позиції Верховного Суду України, викладеної в його конституційному поданні.

Забезпеченню гарантій вкладників банків сприятиме впровадження зарубіжного досвіду в національне законодавство. Зокрема, у США функціонує Федеральна корпорація страхування депозитів (Federal Deposit Insurance Corporation) – незалежне агентство, створене Конгресом 1933 року для забезпечення стабільності та довіри населення до фінансової системи шляхом страхування депозитів, вивчення та контролю фінансових установ країни. Ця корпорація не отримує державних асигнувань, а фінансується за рахунок страхових вкладів, які платять банки за страхування депозитів. Вона здійснює не лише страхування вкладів і захист інтересів вкладників, а є «довіренним» у разі банкрутства банку з правом залучення фахівців для виконання пов'язаних із процедурою банкрутства функцій [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 23 лют. 2012 р. № 4452-VI. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4452-17>. – Назва з екрана.
2. Щодо відповідності (конституційності) Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» положенням статті 6, частини першої статті 8, частини четвертої статті 13, статей 21, 22, частин першої, четвертої, п'ятої статті 41 Конституції України [Електронний ресурс] : Конституційне подання Верховного Суду України від 8 лип. 2015 р. № 201-2157/0/8-15. – Режим

доступу: <http://ccu.gov.ua:8080/doccatalog/document?id=290717>). – Назва з екрана.

3. Про затвердження Положення про порядок відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб коштів за вкладами [Електронний ресурс] : рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 9 серп. 2012 р. № 14. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1548-12>. – Назва з екрана.

4. Про затвердження правил формування та ведення баз даних про вкладників [Електронний ресурс] : рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 9 лип. 2012 р. № 3. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

5. Про затвердження Порядку виявлення правочинів (у тому числі договорів), що є нікчемними, а також дій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у разі їх виявлення [Електронний ресурс] : рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 26 трав. 2016 р. № 826. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0863-16> – Назва з екрана.

6. Постанова Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 20 січ. 2016 р. у справі № 6-2001цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/398CD18BCDD31D5EC2257F45003F7FB8](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/398CD18BCDD31D5EC2257F45003F7FB8). – Назва з екрана.

7. Постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 15 черв. 2016 р. № 21-286а16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS160713.html. – Назва з екрана.

8. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах і Судової палати в господарських справах Верховного Суду України від 16 лют. 2016 р. (справа № 21-4846а15) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7D28019FB02C9A9CC2257F8C0023C8B0](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7D28019FB02C9A9CC2257F8C0023C8B0). – Назва з екрана.

9. Мазур Т. В. Правовий режим фонду гарантування вкладів фізичних осіб в банках : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Мазур Тамара Вікторівна. – Київ, 2009. – 18 с.

10. Federal Deposit Insurance Corporation [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.fdic.gov/buying/FranchiseMarketing/marketingprocess.html#processOvervie>. – Title from the screen.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2016
